

КЗ «Обласна універсальна наукова бібліотека імені О.Ольжича»

Житомирської обласної ради

Науково-методичній відділ

Великий українець:

який насправді був П.О. Куліш

(Інформаційний лист-екскурс до 200-річчя від дня народження)

Житомир, 2019

«Ніби калейдоскоп, він змінювався

під найменшим подихом життя»

(Д.Сумцов)

У розвої українського духу Пантелеймон Олександрович Куліш явище унікальне, який залишив по собі глибокий слід в історії нашого культурного і громадського життя. Видатний поет і прозаїк, драматург і перекладач, критик і публіцист, історик драматург і мовознавець він був найяскравішим талантом ХІХ століття. Разом з тим, на переконання Є. Маланюка, це найтрагічніша постать в історії української інтелігенції.

Ця щедро обдарована, вольова людина була нащадком заможного хлібороба Олександра Андрійовича, що походив зі старовинного старшинського козацького роду і доньки козацького сотника Івана Гладкого – Катерини.

Вражень дитинства з містечка Воронежа на Чернігівщині (тепер Сумщина), вплив материних казок, переказів, легенд, пісень слугували поштовхом до його творчості.

Неабияку роль зіграла в його житті і «духовна мати», сусідка по хуторах, яка захотила його до книжкової мудрості та наполягала на навчанні в Новгород-Сіверській гімназії. Пізніше вчився в Київському університеті на правах вільного слухача лекцій української словесної мови та іноземної мови. Це дало основу для самоосвіти, розумового і морального самовиховання. Хлопець дуже рано виявив нахил до малювання, разом з побратимом змальовували акварельними фарбами все навколишнє – деснянські краєвиди, птахів, людей.

Заохочуваний ще в гімназії до літературної праці, юний Пантелеймон залюбки читає твори українських та російських авторів.

Згодом ректор Петербурзького університету запрошує його на посаду старшого вчителя гімназії і лектора російської мови для слухачів – іноземців. Він щоденно відчував тугу за Україною, і з радістю сприйняв запрошення

Академії наук про участь у дослідженні історії, культури та мистецтва західнослов'янського краю.

В цей час доля посилає йому щирого друга, поетесу О. Білозерську (псевдонім Г. Барвінок) яка скоро стала його дружиною. Свою жінку він любив, називав берегинею, помічницею, воскресителькою. На її честь письменник перейменував хутір Мотронівка, що на Чергнігівщині в якому оселився, у Ганнину Пустинь. Життя послало їй довгий вік, наче для того, щоб випробувати свій талант митця й жіноче безталання одночасно. Тому не дивно, що саме нещасливу жіночу долю так проникливо й правдиво описує Г. Барвінок у своїх творах.

Першим літературним твором Пантелеймона Куліша була оповідка «Циган», яку він витворив із почутої від матері народної казки. Взагалі він є автором п'яти поетичних збірок і десяти поем, великої кількості перекладів, балад, дум, байок. Такий значний доробок охоплює багато тем, але в центрі їх-любов поета до України. Завдяки цьому появилася поема «Україна», оповідання «Орися» та інші чудові твори, які Куліш написав, наслідуючи славнозвісні «Іліаду» та «Одіссею» Гомера.

На той час дух українського народу був прибитий до землі, і П. Куліш на повний голос заявив, що українці мають свою героїчну історію, самобутню культуру, якою мають пишатися.

За такі вільні думки, щодо важливості України, літературні твори які вселяли в малоросів думки про окреме, вільне існування від російської імперії, його помістили у Петербурзьку в'язницю на три місяці. Потім на протязі 3-х років була Вологда і Тула.

Після розгрому в 1847 році Кирило-Мефодієвського братства, яке виношувало плани майбутнього устрою справедливого суспільства та створення єдиної федерації всіх слов'янських народів з центром у Києві, була заборона друкувати праці його членів, а право друку Кулішеві було повернуто тільки в 1856 році. Він з величезною енергією береться за літературну, дослідницьку та видавничу діяльність. Того ж року Куліш відкриває власну друкарню в Петербурзі, де випускає українські твори, зокрема серію «Сільська бібліотека».

Це були широко популярні «метелики» – дешеві книжечки спеціально для народного читання. У цій серії виходять твори Т.Шевченко, К. Основ'яненка, М.Вовчка, О. Стороженка, Г.Барвінок, Н.Кузьменка, самого Куліша та дещо з записів з народних уст. За три роки (1860-1862р.)

було здійснено 39 видань.

Загалом, у серії «Сільська бібліотека», вийшло творів: Т.Шевченка – 8 випусків; П.Куліша – 11; М.Вовчка – 4; О.Стороженка – 5; Г. Барвінок – 2; Квітки-Основ'яненка – 2; з народних уст – 3.

Видання П.Куліша відзначалися оформленням: ретельно виконані, з гарною коректурою. В цьому відчувалися небайдужість як самого видавця, так і його найближчого помічника Д.Каменецького.

«Сільська бібліотека» була першою спробою систематичного видання для народу, спробою, що надовго визначила тип саме народної книги.

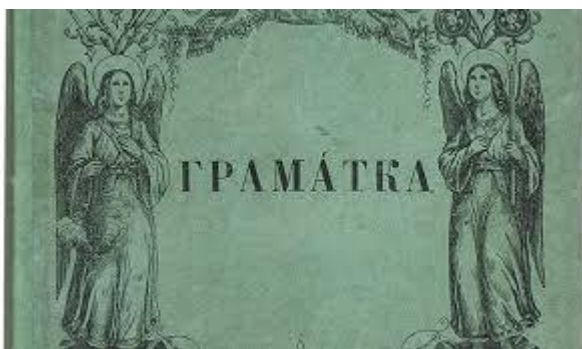
Найпершими популяризаторами української книги були студенти, які з виданнями їздили по ярмарках, забиралися у віддалені села. Для селянина, що знався досі лише на церковних виданнях, ці «метелики» були справжньою поживою.

Творчо багатим і успішним був для П.Куліша 1859 рік. Вийшла в світ «Чорна рада», яка, за висловом І.Франка «лишається найліпшою історичною повістю в нашій літературі де використані численні історичні та фольклорні джерела». В цьому році виповнюється 160 років з часу виходу цього видання. Потім були видані український буквар і читанка – «Грамати́ка», «Народні оповідання» Марка Вовчка, які він відредагував і опублікував. А ще, П.Куліш відкриває власну друкарню. До того ж, він співпрацює з журналом «Основа», випускає альманах «Хата», перекладає українською мовою твори У. Шекспіра, Дж. Г. Байрона, І.В.Гете, Ф.Шиллера, Г.Гейне, А. Міцкевича, О.С. Пушкіна та ін.

Зокрема поеми «Чайльд-Гарольдова мандрівка», «Дон-Жуан» і балади А.Міцкевича «Русалка», «Химери», «Чумацькі діти» було опубліковано в ж. «Основа» який був заснованим П. Кулішем.

Коли назріло питання відкриття українських шкіл, для їх потреб П.Куліш підготував і видав для початкових класів знамениту «Граматику», більш відому

як «Кулішівка». Це був український фонетичний правопис, який був вперше використаний в «Записках о Южной Руси» і «Граматиці», а також ним активно користувалися в ж. «Основа», який, на жаль, проіснував усього неповні два роки. Та за цей короткий час, він об'єднав чимало світлих талантів України,

опублікував їхні високохудожні твори і цим самим заявив всім, що Українська література незважаючи ні на що живе, бореться, незнищенна.

В 1876 році «Кулішівку» заборонили в Російській імперії, проте через 14 років її, в зміненому вигляді, почали використовувати в українських школах Галичини. Це була одна з перших версій української граматики, яка лягла в основу сучасної української мови, і названа на честь автора.

Свою авторську систему українського правопису він використав і при перекладі Священного писання, хоч було це досить складно, адже мова, якою розмовляли виключно селяни, залишалася переважно побутовою. Ця цінна книга побачила світ в різних країнах починаючи з 1900-х років, а в незалежній Україні перше видання даного перекладу вийшло тільки в 2000 році. Факт виходу Біблії українською мовою в перекладі П.Куліша і І.Пулюя стало явищем не лише культурно-історичним, але й явищем політичним.

За час своєї літературної діяльності Куліш відтворив життя різних сфер тогочасного суспільства та показав типових представників усіх соціальних верств.

Чимало місця займає інтимна лірика письменника, яка невіддільна, передусім, від імені його дружини Олександри. Художній образ її поет вивів у віршованих дарчих написах «Благословляю час той і годину...», «Дума про найвищий дар», автобіографічно-алегоричні «Думі-казці про діда й бабу..» та ін. В основу таких творів лягли визначені часом та перевірені почуття вражень від довготривалого подружнього життя. (хоч не завжди Пантелеймон був вірним їй). Для Куліша дуже важливим був внутрішній світ обраниці, її душа. Цей світ він розкрив насамперед через ставлення жінки до нього як коханого чоловіка й однодумця, через її зв'язок з Україною і ту роль, яку зіграла Анна Барвінок в розвитку українського письменства. Як говорив сам Пантелеймон, що його душевне здоров'я зумовлюють кохання до дружини та любов до людей, віра в Бога, єднання з природою та злагода зі самим собою.

Все своє життя Куліш важливого значення придавав національно-культурному відродженню своєї країни. Своїми творами переслідував пропагандистські цілі, казав що доля карає покоління, що не бережуть своїх традицій. Аналізуючи побутові явища, етику, мораль, світогляд в цілому Пантелеймон Олександрович доводить, що наріжним каменем українського буття є виняткова увага і повага до людської особистості. Ця повага є характерною особливістю нашого буття і з давніх-давен знаходила і знаходить свій вияв у словесності українців, їх піснях, легендах, притчах, прислів'ях, віруваннях і поняттях. Все це він досконало вивчив під час подорожей та мандрівок. Вважав, що в українському фольклорі є чисте джерело людських чеснот, лиш там є прості серця і віддані люди.

Питання української мови, її вжитку завжди хвилювали Пантелеймона Куліша та викликали небезпідставну тривогу в діячів української культури. В ситуації злісного царського лінгвоциду наша мова трималася майже тільки тим, що звучала в устах простого люду, який її не цурався. Глибока пошана до народної мови свідчить не тільки про історичний патріотизм П.Куліша, а й про його філологічну обізнаність, знання мовної ситуації на всьому терені тогочасної Європи. Відомо, що в часи його не всі справді щирі патріоти України і вболівальники за її долю вважали українську мову здатною до розвитку і культурного життя. Попри все, величезна працьовитість і різнобічна діяльність дали можливість невтомному Кулішу, навіть в той надто складний час, писати і видавати, зокрема вийшло 2 томи збірок українського етнографічного матеріалу.

Складними були взаємини П.Куліша з щирим патріотом України Т.Г.Шевченком. Їхні особисті стосунки – щирі, сердечні, а ставлення до «Кобзаря», на жаль, не в усьому правильне, бо Пантелеймона Олександровича жахали революційні, антицарські спалахи Кобзарєвої лірики. Це була боротьба

двох світоглядів, двох типів, яким повне наше життя і донині. Зустріч з молодим Шевченком при першій зустрічі дуже вразила Куліша, особливо, його творчість. Проте, з часом, погляд його на деякі твори Шевченка змінюється особливо де піднімається тема козацтва в історії України. Куліш бачив у їх виступах руйнівництво, а не лицарство, честь, волю. Боротьбу козацтва, звеличену Шевченком, Куліш розглядав як бунт гультяїв що не знали порядку, і безкінечними війнами нищили культуру (хоч був в цьому, в деякій мірі, і гран правди).

І не тільки в поглядах на нашу історію та на шляхи нашого майбутнього національного відродження різнилися ці дві постаті, а також і вдачею, темпераментом. В цім була суть їх антагонізму. Кожний історик оповідає, як то Куліша прозивали «гарячим Кулішем» за його невгамовну вдачу, хоч царські жандарми оцінювали його як «людину спокійну». Шевченкові, навпаки, закидали москалі «нетолерантність» у відстоюванні своїх переконань бо «пристрасно їх боронив». Шевченко бачив майбутнє країни у відродженні і політичній ідеї, силу в козацтва, а Куліш – в етнографії і пісні. Його, Куліша, вражає ворожість Шевченка до Москви, бо сам, в деякій мірі, стояв на платформі «общерусскости». Пантелеймон бунтував проти героїки, яка несла з собою багато клопотів хоч і давала іноді славу, але не раз за неї доводилося повиснути на гачку в Стамбулі, як князь Дм. Вишневецький, або як Шевченко десять літ катуватися «під московським караулом в тюрмі». Це вимагало великої фізичної і душевної напруги, а Куліш прагнув спокою і мирної праці. Але забував він одне, і це була його трагедія, трагедія його вдачі що без охорони власного меча, пропадуть і хати і левади, і мова і культура, бо нація стане убогим племенем, племенем наймитів і попихачів чужої нації. Куліш не міг збагнути, коли Шевченко казав, що культура, як той барвінок, зацвітає лише «серед мечів», так, як без охорони тином, ровом, чи колючим дротом, сторожем чи псами, – пориють чужі безроди наш сад. І над нами, з часом, насміється історія. Щодо історії козацтва в долі країни, він доводив, що то даремні війни даремні ілюзії на здобуття національної незалежності, вони несуть руйнування.

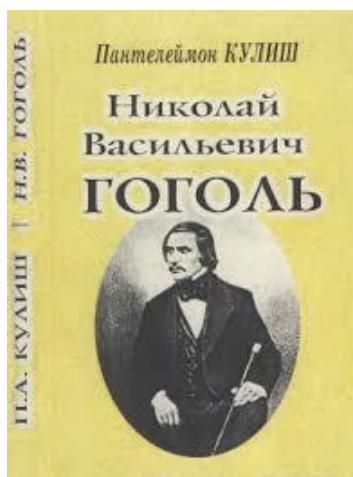
Козацтво занапащувало Україну і забезпечувало її неволю. То був час, коли Куліш прагнув принести найбільшу користь своєму народові, і бути, в деякій мірі, приємним чужому панові.

Та скоро, він признав Шевченкової вищости ідейної і моральної. Впевнився, що Шевченко був «розіп'ятий» за те, що «карався, мучився, але не каювсь». Він вічний докір малодушним. Раз вибраної правди не кинув, горів смолоскипом світів світильником, в яким ніколи не бракло олії.

Були це своїм життям, вдачею, ідеями і творчістю два антагоністи нашого відродження ХІХ ст..

Як творчі особистості вони були різними, але їх об'єднувала велика жертвна любов до України і прагнення для неї волі і добра.

Пантелеймон Куліш одним із перших відчув велич Шеченка і відкрив її іншим, спростовуючи легенди про такого собі кріпака-мужика, підкреслював мовотворчий талант Кобзаря. «...уся сила і вся краса нашої мови тільки йому одному відкрилася».

Багато праці доклав П.Куліш над дослідженням життя і творчості ще одного українського письменника – М.Гоголя якого вважав невід'ємним в історії та культурі. Він був одним з перших вітчизняних біографів Гоголя, а його твори дуже подобалися, йому зокрема ті, в яких барвисто і хвилююче розповідалося про життя і побут українців. П.Куліш написав і видав двотомне видання «Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя», а згодом, відгукнувшись на прохання матері письменника, невтомний Куліш підготував до друку шеститомне зібрання творів і листів М.В. Гоголя. Ця праця створена на ґрунті правдивих свідчень осіб, які добре знали, щиро любили й високо цінували особистість письменника.

Ім'я Пантелеймона Олександровича Куліша, як ніяке інше в українській культурі було досить суперечливим. Ця постать неймовірно складна. Він, як і багато видатних людей, був сповнений протиріч. З палкого революціонера він перетворився в монархіста, з прихильника української незалежності – в консерватора і захисника прав дому Романових. Еволюція поглядів Куліша багато в чому обумовлена етапами його життєвого шляху. Його палка, емоційна натура постійно вимагала нових, часто категоричних рішень, змушуючи кидатися в крайнощі. Це збиває з пантелику його біографів і поціновувачів творчості, особливо коли після царського Ємського указу 1876 року більшість творів Куліша, написаних українською мовою, було заборонено в царській Росії.

Багато з переконаних українофілів згодом уникали імені Куліша, вважаючи великого діяча національного Відродження мало не зрадником (за його критичне ставлення до козацького руху і не тільки). У той же час, радянська влада також не жалувала колишнього кирило-мефодіївця, незважаючи на його революційність. У літературі часів УРСР ім'я П.Куліша не згадувалося, оскільки він опинився під ідеологічним табу як «український буржуазно-поміщицький націоналіст».

Так великий поет, письменник, історик, етнограф, редактор, літературний критик, видавець став «чужим серед своїх» і в царській Росії, і у СРСР, і в незалежній Україні. Його творча спадщина майже 60 років заборонялася ідеологами комуністичного режиму, але зараз повернулася до скарбниці духовного життя українців, допомагає краще зрозуміти героїчні і трагічні сторінки нашої історії.

Новаторство і значення творчості П.Куліша значне. Він першим почав писати українською мовою наукові праці, заклавши основи української наукової мови; запровадив новий і дотепер діючий фонетичний правопис (кулішівка); написав перший український роман; перший вимогливий і доброзичливий критик Т.Г.Шевченка; перший біограф, упорядник і видавець

найповнішого, на той час, зібрання творів і листів М.Гоголя в 6-ти томах; перший перекладач українською творів Шекспіра, Гете, Пушкіна, Байрона; перший перекладач Біблії українською мовою, творець «хуторської філософії».

У своїх творах автор порушував важливі проблеми, які є актуальними й сьогодні: батьки і діти, кохання й подружнє життя, патріотизм і незалежність держави, ставлення влади до народу, народна мораль, добро і зло.

Україна склала Пантелеймону Олександровичу Кулішу гідну шану. Пам'ятник Пантелеймону Кулішу був встановлений в м.Києві у 2018 році. Він стоїть перед будинком №19Б на вулиці Велика Житомирська, біля Скверу київських інтелігентів. На честь українського письменника названі вулиці в містах: Львові, Дрогобичі, Тернополі, Рівному, Коломиї, Миколаєві. В цьому році, до 200-ліття від дня народження, зображення Пантелеймона Куліша пропонується Нацбанком України купюри в 1000 гривень.

У столиці Австрії, в місті Відні, розміщена меморіальна дошка на будинку, де П.Куліш проживав разом з українським вченим, професором І. Пулюєм.

Думка про створення музею, надання школі його імені та якомога повніше видання літературних праць завжди не покидала дружину Олександрю.

В 1903 р. надумала О.Куліш передати хату до Музею Українських старожитностей. Проте, на той час, музей мав міститися на місці де стоїть хата, а тодішня Чернігівська губерньська управа не дала дозвіл на це. Та із-за клопотання князя М. Кучубея, який був шанувальником творчості П.Куліша,

все необхідне було перевезене до Музею українських старожитностей ім. В. Тарнавського в Чернігові. Та згодом М. Кучубей виїхав за кордон в Прагу, із 1911р. почалися негаразди з музеєм, що спричинило великому потрясінню, хворобі Ганни Барвінок.

Довелося перевозити все до будинку в с. Канашівці де проживало подружжя. В Чернігівському історичному музеї ім. Тарнавського й нині зберігається «Щоденник

відвідування Музею П.О. Куліша в с. Канашівці за 1907–1910-рр»

В 1996 р. в Державному музеї ім. Т.Шевченка було розгорнуто велику тематичну виставку «П.Куліш і Т.Шевченко: побратими чи антагоністи» на якій в діалогічний спосіб було виставлено понад 200 експонатів. Це була перша спроба на основі оригінальних матеріалів, розгорнуто подати життєвий і творчий шлях митця. У межах виставки було проведено наукову конференцію. Цього ж року було засновано Міжнародний благодійний фонд Пантелеймона Куліша.

Сподіваємось, що з цього матеріалу ви дізналися про деякі невідомі факти з життя і творчості П.О.Куліша та використаєте їх в роботі.

Кожна з рекомендованих тем може бути як назва окремого заходу, або питанням до нього. Щоб підкреслити неординарну особистість П.Куліша використайте його ж слова (можуть бути епіграфом) «...Я постійно шукав ідеалу завжди і в усьому».

Теми: «Найяскравіший таланти XIXст.»; «Пантелеймон Куліш: здобуток та проблеми досягнення»; «Особистісна лірика П.Куліша»; «Схожі не в схожому» (П.Куліш, Є.Маланюк, Т.Шевченко); «Народно-поетична творчість і національно-культурне відродження України»; «Видавець книжок для народу», «Майстер «кунштовмового» слова»; «Недоля Кулішового музею».

Для розкриття теми пропонуємо використати такі назви: «Я постійно шукав ідеалу, завжди і в усьому»; «Найяскравіший таланти XIX століття»; «Схоже не в схожому» (П. Куліш, Є. Маланюк, Т. Шевченко); «Видавець книжок для народу»; «Майстер кунштомового слова», «Особистісна лірика П. куліша».

Сподіваємося, що з цього матеріалу ви дещо дізналися про деякі невідомі та цікаві сторінки з життя та творчості П.О. Куліша. Більш детальне висвітлення теми в нижче поданих джерелах .

<https://ukrclassic.com.ua/katalog/k/kulish-panteleymon/z-44-panteleymon-kulish-tvori> Бібліотека української літератури @ukrclassic.com.ua

Рекомендований список літератури:

- 1.Шокало О. «Гарячий Куліш і ледача інтелігенція»// Книжковий клуб плюс.–2006.–№10.– С.14-16
- 2.Шупик В. Міфолгени Пантелеймона Куліша// Київ. старовина.–2006.– №5.–С.86-91.
- 3.Донцов Д. Два Антагоністи (П.Куліш і Т.Шевченко)// Дивослово.–2006.–№4.–С.54-59.
- 4.Пепа В. Зішестя духу// Літ. Україна.– 2004.– 2 вересня.
5. Куліш П. Життєвий і творчий шлях Пантелеймона Куліша// Українська мова та літ.–2002.–№17– С.49-52.
- 6.Ільєнко Л. Пантелеймон Куліш – послідовник Вальтера Скотта// Урок української.–2002.– №3– С. 58-61.
- 7.Орленко П. Пантелеймон Куліш:Уславлені імена// Історичний календар.– К. , 2002.– С. 85-87.

- 8.Медвідь П. На хутір Матронівка до Пантелеймона Куліша// Уряд. Кур'єр.–2001.–19 жовтня – С. 5.
- 9.Нахлік Є. Антична спадщина у творчості П. Куліша// Київ. старовина.–2001.–№1.– С. 62.-72.
- 10.Мацько Л. Пантелеймон Куліш в історії української літературної мови// Дивослово. –2000.– №8.– С.21-25.
- 11.Салига Т. Пантелеймон Куліш та Євген Маланюк (Схоже не в схожому)// Визв. шлях– 2000.– №4.– С.64-74.
- 12.Погребенник В. Святиня вища Богові миліша//Укр. мова та літ.– 1999.–№ 29.– С.2-3.
- 13.Пінчик С. Пантелеймон Куліш першим дав версію, українського алфавіта: До 180 – річчя від дня народження// Освіта України.– 1999.– 6 жовтня.– С. 10.
- 14.Язюк В. Недоля Кулішевого музею// Укр. мова та літ.– 1999.–№29.– С.6-8.
- 15.Оленівська О. Витязь української культури// Уряд. Кур'єр.– 1999.– 10 серп.–С.7.
- 16.Лисенко Н., Лемещенко Г. Постать Пантелеймона Куліша у творчості Є. Маланюка// Укр. Слово.– 1999.– 12 серп.– С.14.
- 17.Наумова Н. Пантелеймон Куліш у Києві// Дивослово.– 1999.– №3.– С.15-18.
- 18.Сарбей В. Батько українського правопису: (Пантелеймон Куліш)// Істор. Календар– 99, серпень.–К., 1998.– С.233-234.
- 19.Тетеріна О. Значення перекладацької діяльності Пантелеймона Куліша// Укр. мова та література.–1997.– №12.– С.2.

20.Яцюк В. Прижиттєві портрети Пантелеймона Куліша// Літ. Україна.– 1997.– 13лют.

21.Натліх Є. Українсько-російська двомовність у творчості Пантелеймона Куліша: До 100 – річчя від дня смерті письменника// Вітчизна.– 1997.– №1/2.– С.136-142.

22.Грабович Г. До питання про критичне самоусвідомлення в українській думці ХІХ століття: Шевченко, Куліш, Драгоманов// Сучасність.– 1996.– №12.– С.90-94.

23.Мазуркевич О.Пантелеймон Куліш в оцінці Михайла Коцюбинського// Рідна школа.– 1996.– №9.– С.12-14.

24.Дмитрієнко М. З генеалогії Пантелеймона Куліша// Укр. слово. – 1996.–18 січ.– С.13.

25.Маланюк Є. В Кулішеву річницю// Дивослово.– 1994.– №8.– С.22-25.

26.Яременко В. Пантелеймон Куліш// Освіта.–1994.– 22 серпня.

27.Гончарук М. Талант багатогранний і суперечливий (П. Куліш)// Армія України.–1994.– 9 серп.

28.Веркалець М Повернення із забуття: До 150-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша// Дніпр.– 1994.– №7-8.– С.111-113.

29.Петриченко Т. Видавець книжок для народу: (До 175 річчя від дня народження П. Куліша)// Бібліотечний вісник.–1994.–№5-6.– С.60-64.

30.Терлецький В. Київські листи Куліша// Київ.–1994.– №5-6.– С.130-136.

31.Сарбей В. Пантелеймон Куліш в епістолярній спадщині Ганни Барвінок// Київ. старовина.– 1994.– №6.– С.7-11.

32.Вертій О. Народна поетична творчість і національно-культурне відродження України// Народна творчість та етнографія.– 1994.– №4.– С.47-57.

33.Нахлік Є. Апокаліпсис Пантелеймона Куліша// Вітчизна.– 1990.– №10.– С.168-174.

Світогляд Пантелеймона Куліша

1.Федорук О. Маловідомий протимосковський твір Пантелеймона Куліша// Визв. шлях.– 2001.–№1.– С.94-101.

2.Погрібний А. «Гарячий Куліш»: [П. Куліш]// Пам'ять століть.– 200.– №3.– С.26-35.

3.Кучеренко О. П.О. Куліш – перший український дослідник життя і творчості М. В. Гоголя// Укр. літ. в шк.– 2001.–№1.– С.45-48.

4.Ясь О. Між пізнім романтизмом та позитивізмом (Роздуми над «Историей воссоединения Руси» П.Куліша)// Іст. журн.– 2000.– №2.– С.57-67.

5.Петров В. Романи Куліша// Укр. мова та літ.– 1999.– №29.– С.11-12.

6.Степанішин Б. Українська національна ідея Панька Куліша// Дивослово.– 1997.– №12.– С.31-35.

7.Нахлік Є. Проблема «Україна – Захід» в інтерпретації П. Куліша// Сучасність.– 1997.– №6.– С.123-130.

8.Войтюк А. Символ віри Пантелеймона Куліша// Віче.– 1997– №3.– С.120-127.

9.Бандура О. Вивчення роману П.О.Куліша «Чорна рада. Хроніка 1663 року»// Укр. мова і л-ра в школі.– 1992.– №11-12.– С.21-24.

10.Охріменко О. На орбіті світового письменства: [Про укр. письменника П. Куліша]// Вітчизна.– 1989.– №8.– С.150-152.

П. Куліш і Т. Шевченко

1.Яцюк В. Пантелеймон Куліш і Т. Шевченко: До 180-річчя від дня народження П. Куліша// Літ. Україна.– 1999.– 9 грудня.– С.3.

2.Войтюк А. Символ віри Пантелеймона Куліша// Віче.– 1997– №3.– С.120-127.

3.Яцюк В. Пантелеймон Куліш і Тарас Шевченко. Побратими чи антагоністи?// Літ. Україна.– 1995.– 18 трав.

4.Слободянюк О. Дві долі що переплелися: [Т. Шевченко і П. Куліш– виставка в Державному музеї Т. Г. Шевченка]// Веч. Київ.– 1994.– 13 верес.

5.Єфремова С. Фольклорно-етнографічний збірник Пантелеймона Куліша «Записки про Південну Русь» в оцінці Тараса Шевченка// Нар. творчість та етнографія.– 1991.– №4.– С.3-8.

6.Гончарук П. Кирило-мефодієвець Пантелеймон Куліш. До 150-річчя від дня народження// Наука і суспільство.– 1969.– №8.– С.22-23.

Укладач: З. Димарчук

Комп'ютерний набір: О. Костюченко

Редакція: Г.Врублевської

Відповідальний за випуск: Н. Карплюк.